

Dini Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 2000, C. 3, s. 7

Cemaatsel Oluşum ve Dinin Rolü

*Selim Eren**

Giriş

Gerek bir makalenin sınırlarını aşacağı, gerekse başka bir çalışmanın konusu olabileceği göz önünde bulundurularak bu çalışma kuramsal çerçevede ele alınmıştır. Konunun ampirik boyutu ayrı bir çalışmayı gerektirir ve pratikte, teoriyle uyuşmayan birtakım noktaların bulunacağı kesindir.¹

İnsanların yaşam tarzları ve oluşturdukları müesseseler incelenirken, sosyologlar tarafından bir takım sınıflamalar yapılmıştır. Sosyal ilişkinin her alanını anlama-

* *Ars. Gör.*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi.

1 Konuyla ilgili örnek çalışmalar için Bkz.: Şerif Mardin, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı, Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim**, İletişim yay., 2. baskı, İstanbul 1992; Ruşen Çakır, **Ayet ve Slogan-Türkiye’de İslami Oluşumlar**, Metis yay., İstanbul 1990; İhsan Işık, **Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk**, Ünlem yay., İstanbul 1990; Fulya Atacan, **Sosyal Değişme ve Tarikat-Cerrahiler**, Hil yay., İstanbul 1990; Fulya Atacan, **Kutsal Göç-Radikal İslamcı Bir Grubun Anatomisi**, Bağlam yay., İstanbul 1993; Durmuş Tatlıoğlu, **Dini Cemaatlerin Yapısal Fonksiyonel Analizi-Kayseri ve Ankara illeri Rifai Cemaati Örneği**, Erciyes Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü (Basılmamış Doktora tezi), Kayseri 1995; Hasan Hüseyin Ogun, **“Başlangıçtan Günümüze Said Nursi ve Nurculuk”**, Türkiye Günlüğü, Sayı:45, Nisan 1997, s.57-71.

ya ve betimlemeye ilişkin sınıflamalardan biri, *cemaat* ve *cemiyet* kavramlarıyla ifade edilmiştir. Cemaat ve cemiyet kavramları, çoğu kez, aralarındaki anlam farklılıkları düşünülmeden, yanlış olarak birbirleri yerine kullanılmaktadır. Oysa farklı iki sosyal grubu ifade eden bu iki kavram arasında önemli anlam farklılıkları vardır. Ayrıca, Türkçe’de rasgele bu iki kavram yerine **“toplum”** kelimesinin kullanılması da hatalıdır.² Bu kavramın, günlük hayatta kullanılan anlamından daha geniş bir mana ifade ettiği bilinmektedir.³ Dikkatlice incelendiğinde ve sosyolojik tanımlama-daki kullanımı göz önünde bulundurulduğunda bu iki kavram arasındaki anlamsal ve işlevsel farklılıklar daha net anlaşılacaktır.

Cemaat (Gemeinschaft) ve cemiyet (Gessellschaft) kavramlarını 1887 yılında yayınladığı “Cemaat ve Cemiyet” adlı eseriyle ilk defa kullanan ve aralarındaki ayrımı yapan Ferdinand Tönnies’dir.⁴ Kavrama verdiği özellikleri bizzat kendi tanımında bulabiliriz: “Küçük veya büyük herhangi bir grubun azaları her nerede, şu veya bu münferit menfaati değil, fakat müşterek hayatın ana şartlarını paylaşacak şekilde bir arada yaşarlarsa, bu gruba cemaat diyoruz”⁵ Ona göre cemaat, “organik bir irade”ye sahip olan fertlerin birleşmesinden oluşur. Bu birleşme, öncelikle aynı kandan olma ya da dayanışma gibi tabii bir dürtüden ortaya çıkar. Cemaat hayatında şahsi iradede-fazlaca bahsetmek mümkün değildir. Bireyler, birleştiricisi dayanışma olan genel bir sosyal bütünün üyeleridir. İçlerinde ahenkli bir ilişkiler ağı bulunur. Kişisel irade, cemaatin genel iradesinin kuşatması altındadır.⁶ Konuyu irdelerken, Tönnies’in düşünce şekil ve ürünlerinin, kendi yaşadığı dönemin bir yansıması olabileceğini akıldan çıkarmamak gerekir.⁷

Sosyolojik anlamda cemaattan bahsedildiğinde, diğer toplumsal oluşumlardan farklı özelliği olan bir yapılaşmadan bahsedilmektedir.⁸ Bu oluşumun genel özellik-

-
- 2 Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Genel Sosyoloji**, Filiz Kitabevi, 5. baskı, İstanbul 1995, s.6.
 - 3 Jonathan H.Turner (University of California), **Sociology- Studying The Human System**, Goodyear Publishing Com.Inc. California, U.S.A., 1978, s.302.
 - 4 Ferdinand Tönnies, **Community&Society**, (trans.: Charles P. Loomis), Transaction Books, Oxford (UK) 1988.
 - 5 R. M. MacIver-Charles H. Page, **Cemiyet I**, (çev.: Doç.Dr. Amiran Kurtkan), Milli Eğitim Bakanlığı yay. No:2021, İstanbul 1994, s.22.
 - 6 Pitirim A. Sorokin, **Çağdaş Sosyoloji Kuramları**, (çev.: M. Münir Raşit Öymen), T.C. Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1994, C.II, s.59.
 - 7 Ümit Meriç Yazan, **Türkiye Kanatlarımızın Altında**, İz yay., İstanbul 1997, s.165.
 - 8 Bkz.: David Jary-Julia Jary, **Dictionary of Sociology**, Harper Collins Publishers, Secon Edition, Glasgow-Great Britain, 1995, s.100, 627 ; Thomas Ford Hoult, **Dictionary of Modern Sociology**, Littlefield, Adam&Co., Totowa-New Jersey 1977, s.72, 306.

leri ve farklı tiplerle ilişkilerinin tasvirini yapmak suretiyle kavramın genel durumunu belirginleştirmek gerekir. Bu maksatla, sosyolojide herhangi bir insan kalabalığı ya da belirli bir zamanda bulunan belirli bir kalabalığın betimlemesi ile uğraşılmakta, karmaşık sosyal ilişkilerin bir türü olarak söz konusu kalabalığı anlama çabası veya insanların kalabalık içerisindeki ve diğer gruplardaki davranış şekillerinin karşılaştırması yapılmaktadır.⁹

Cemaat kavramı, yerleşen öncülleri, bir köyü, bir şehri, bir kabileyi veya bir milleti anlarken kullanılmaktadır. Bir cemaatin en belirgin özelliği, kişisel yaşamın tamamen onun içerisinde yaşanabilmesidir. Bir kimse hayatını tamamıyla bir ticarî işletmede veya bir dini cemaat içerisinde yaşayamaz. Bu yaşam alanı, bireyin bütün hayatının ancak belirli bir bölümünü kapsar. Fakat, bir kabilede veya bir şehirde kişi hayatını tamamıyla yaşayabilir. Yani, cemaat olmanın temel kriteri, onun içerisinde bir kimsenin bütün sosyal ilişkilerinin yer alabilmesidir.

Tönnies'e göre sanayileşme ve kentleşme, cemaat tipi ilişkileri sona erdirip, cemiyet türü zümreleşmenin ortaya çıkmasını sağlayacaktır.¹⁰ Ancak, 19. yüzyılda şekillenen bu beklentinin tam olarak meydana gelmediğini söyleyebiliriz.

Günümüz koşulları göz önünde bulundurulduğunda, cemaatlerin kendi kendine yeterli olmaları mümkün görünmüyor. Bazı cemaatlerin, toplumsal yaşantının bütün unsurlarını içinde barındıran müstakil cemaatler olabilmesi bu kuralın dışında ve kısmi bir durumdur. İlkel halklar arasında nüfusu çok az, yüz-iki yüz kişiden oluşan, diğerlerinden ayrı olarak yaşayan cemaatlere rastlanmaktadır. Ancak, modern cemaatlerin, hatta bunların çok büyüklerinin bile kendi kendine yeterli olma noktasında son derece zayıf oldukları saptanmaktadır. Ekonomik ve siyasi bakımdan, karşılıklı bağımlılık, büyük, modern cemaatlerin belli başlı belirgin özellikleridir.¹¹ Geçmişte oluşturulan ve günümüzde hala oluşturulmakta olan birtakım ekonomik, siyasi birliklerin kurulduğu ve bunların fonksiyonlarının gittikçe belirginleştiği aşıkardır.

Büyük bir devlet içerisinde yaşıyor olabiliriz, ancak aynı zamanda, ilişkilerimizi sınırlandırabilecek çerçevenin darlığı sebebiyle çok küçük bir cemaatin üyesi olabiliriz. Ya da, bir köyde yaşadığımız halde, belirli bir medeniyetin veya daha büyük bir medeniyetin sahası kadar geniş sahali bir cemaatin üyesi olabiliriz. Günümüz cemaatlerinden hiçbiri, herhangi bir idareci kesim tarafından hangi "demir perdeler" çekilmiş olursa olsun, etrafında, kendisini daha büyük bir cemaatten tamamen ayıra-

9 MacIver-Page, a.g.e., s.16.

10 Jary-Jary, a.g.e., s.100.

11 MacIver-Page, a.g.e., s.23.

cak duvarlara sahip değildir. Özellikle iletişim imkanlarının tahmin edilenin de ötesinde gelişme kaydetmesi nedeniyle kişisel ve sosyal ilişkilerin boyutunda büyük ölçüde gelişme olmuştur. Cemaatler, daha büyük cemaatler içerisinde yer alır; şehirler bir bölgenin içindedir, bölge bir milletin ve millet de geniş anlamda dünyada yaşayan diğer milletler içerisinde yer alan birer unsur olarak gözükmektedir.¹² Bütün bunlara rağmen, yine de günlük hayatımızın şekillendiği küçük bir çevremiz hep olagelmıştır.¹³ Bu sosyal ilişkiler örüntüsünün şekli, yaşanan zaman ve mekana göre değişimler göstermiştir.

Cemaat üyelerini birbirine kenetleyen unsurlar vardır. Bu unsurların başında “kader birliği”, “kültür birliği” ve “gelenek birliği” gelir.¹⁴ Bireyleri birarada tutan, onları, içlerinden birine yapılan saldırıya karşı hep beraber onları savunmaya geçiren, sevinçli bir durum sözkonusu olduğunda hepsini mutlu kılan temel güdü, bu ortak değerlerdir.

1. Cemiyet ve Cemaat arasındaki fark

Cemaat ve *cemiyet* kavramlarının farklı anlamlar ifade ettiğini belirtmiştik. Bu farklar kısaca şunlardır: Cemaat hayatında bireylerin birliktelik nedeni, birincil ilişkilere dayanır. Bunun getirdiği yakınlık ve samimiyet nedeniyle daha sıcak bir oluşum sergilerler. Bireyler adeta bir vücudun organları gibi ahenk içinde yaşarlar. Cemiyette ise menfaat ilişkileri gibi birtakım amaca yönelik ve amaca ulaşma süresine de bağlı olarak geçici olabilen bir ilişkiler ağından bahsedilebilir. Burada sözlü ya da yazılı birtakım anlaşmalar esasır ve öncesine göre daha ayrıntılı bir görünüm sergiler.¹⁵ Cemiyet içerisindeki uzlaşmanın seviyesi, bir anlamda söz konusu sözleşmelere uyulup uyulmadığına bakılarak anlaşılabilir.

Cemaat ve cemiyette bireylerin içinde buldukları topluluktaki tutumları, ne tür bir birliktelik içerisinde olduklarını gösterir. Cemaat, “mahiyet iradesi”ne dayalı bir zümreleşme iken, cemiyet “insanî seçme iradesi”ne dayalı bir yapı arz eder.¹⁶ Cemiyette birey hangi konularda diğer üyelerle beraber olacağına ve beraberliği –

12 MacIver-Page, a.g.e., s.23.

13 H. Turner, a.g.e., s.302.

14 Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 3. baskı, Ankara 1983, s.22, 23.

15 Kurtkan, a.g.e., s.8.

16 Hans Freyer, *İçtimai Nazariyeler Tarihi*, (çev.: Prof.Dr. Tahir Çağatay), A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fak.yay., No:105, 2. baskı, Ankara 1968, s.316.

isterse- ne kadar sürdüreceğine belirli bir yere kadar karar verebilir. Cemaat hayatında ise bu zümreleşmenin içine doğulur. Cemiyet hayatında ferdiyet daha belirgindir; fert cemiyet içerisinde menfaat birliklerine ancak belirli menfaatleri için dahil olur. Cemaatte ise fert, oluşuma bütün varlığı ile mensup olur. Burada bireyin “ben duygusu” silikleşir, yerini “biz duygusu” alır. Cemiyeti birlikte tutan kanunlar varken, cemaatte örf ve adetler bireyleri birbirine yapıştırıcı rol oynar. Cemiyet içinde bireyin elinde bulundurduğu kişisel hürriyet sebebiyle genel yapıdan sapma daha fazla görülür. Cemaatte ise, bireyi denetleyen mekanizmaların yoğunluğu nedeniyle söz konusu sapmalar ya hiç görülmez ya da çok az görülür.¹⁷ Cemaat yapısındaki bu müsbet durumlar, modern hayat tarzında da çeşitli şekillerde vurgu yapılmasına ve birtakım modern cemaat oluşturma denemelerine girişilmesine vesile olmuştur.

Cemiyette temel olan “ben duygusu”nun yoğunluğu nedeniyle kişisel atılımlar ve buna bağlı olarak farklılaşmalar daha fazla görülür. Cemaat hayatında ise neredeyse hiç değişiklik yaşanmaz.¹⁸ İçinde doğduğu bireyi, kendi rengine boyamakla zümreleşmeyi ayakta tutmaya devam eder.

Yine de, günümüzde bu iki kavramı tam olarak birbirinden ayırmak güçtür. Zira, birbirleri arasında sıkı bir ilişki vardır.¹⁹ Günümüz cemiyet hayatı içerisinde çok çeşitli cemaat örnekleri görebilmemiz de bunu göstermektedir. Birey, küçük bir cemaatin mensubu olmakla büyük bir cemiyet içerisinde yer alma konusunda tercih yapmak zorunda kalmadan uyum içerisinde yaşayabilmektedir.

2. Toplumsal İşlev

Tönnies’in sisteminde **cemaat olmanın** en önemli iki şartı, belirli bir mekana ve cemaat duygusuna sahip olunmasıdır.²⁰ Cemaatin üyeleri, her şeyden önce yüze yüze ilişki kurabilecekleri aynı mekanı birlikte kullanmak durumundadırlar. Göçebe hayatı yaşayan çingeneler bile, değişken de olsa bir coğrafi birime bağlı olarak yaşarlar. Yeryüzünde birlikte kullandıkları bir mekan mutlaka bulunur. Genellikle cemaat hayatı yaşayan grupların, onları birbirlerine kenetleyecek bir coğrafi ortaklıkları vardır. İletişim olanaklarının artmasıyla modern dünyada bu yöresel bağ bir derece zayıflamıştır. Şehre ait bir takım baskın kültür öğelerinin köylere kadar ulaşması ve

17 Kurtkan, a.g.e., s.10.

18 Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Din Sosyolojisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985, s.268.

19 Meriç Yazan, a.g.e., s.164.

20 Maclver-Page, a.g.e., s.23-24.

sonuçları açıkça bunu göstermektedir.²¹ Yine, kent hayatına sonradan geçen insanların sosyal ilişkilerinde kendi bölgesinin insanını tercih ettiğini biliyoruz. Bu durumda mekanın sosyal sınıflandırıcı fonksiyonu öne çıkmaktadır. Toplumsal bağlarla bölgesel yerleşim alanları arasındaki ilişkide medeniyet tarafından hangi değişim öngörülürse görülsün, yine de “mekânın sosyal bir sınıflandırıcı olarak sahip olduğu asli hususiyete hiçbir zaman üstün gelinmiş değildir.”²² Çünkü, sosyal ilişkiler için belirli bir coğrafi bütünlük önceliklidir.

Günümüzde modern yaşam tarzının beraberinde getirdiği ve önekilere pek benzemeyen bir durum söz konusudur. Bu da, zorunlu olarak akla bir cemaat yapısını getiren, belirli bir mekanda yaşayan ve fakat aralarında sosyal bir bağlılığın olmadığı insanların durumudur. Büyük kentlerde küçük bir mahallede, hatta aynı apartmanda yaşayan insanlar, birbirlerine karşı hiçbir bağlılık hissetmeden yıllarını geçirebilmektedir. Dolayısıyla cemaat yaşantısı için gerekli olan belirli bir mekan tek başına yeterli değildir. Bu fiziksel ortamda anlamlı ilişkiler kurulmasını sağlayacak bir “cemaat duygusu”na ihtiyaç vardır. Zira, ortak yaşam alanının her zaman ortak bir mekan kadar ortak bir yaşam tarzından “haberdarlık” ile birlikte bulunması gereği vardır.

Önceleri büyük bir milletin, ilkel bir kabilenin ya da küçük bir kasabanın birer cemaat olduğunu rahatlıkla söyleyebilirdik. Çünkü bunların üyeleri hayatlarının tamamını, ait oldukları gruplar içerisinde yaşarlardı ve bu da ortak bir yaşam alanı oluştururdu. Günümüzde ise, cemaatler arasındaki sınırlar kesin hatlarıyla ayrılmış değildir ve cemaat içerisindeki ilişkiler de karmaşıktır.²³ Bu durum, hem cemaatler arasındaki ayrımı güçleştirmekte, hem de önekilere kıyasla cemaat yaşantısının karakteristikleri üzerinde farklı anlayışlar geliştirme mecburiyetini getirmektedir.

Cemaat duygusuna sahip olmak da aynı şekilde önemlidir. Bu, aynı dünya görüşü ve yaşam tarzını paylaşmak ve karşılıklı olarak birbirinden haberdar olmaktır.²⁴ Bu tür ortak yaşamdan gelişen şuura, “**biz şuuru**” denmektedir. Geniş cemiyet hayatındaki “ben şuuru”, kişisel ilişkilerin ve kaynaşmanın yer aldığı cemaat hayatında “biz şuuru” şeklinde tezahür etmektedir.²⁵ “Ben” denildiğinde diğerlerinden bağımsız bir varlık anlıyoruz. “Biz” dediğimizde ise ayrı ayrı “ben”lerin benliklerini öne

21 Kurtkan, **Genel Sosyoloji**, s.6-7.

22 MacIver-Page, **a.g.e.**, s.23-24.

23 MacIver-Page, **a.g.e.**, s.24.

24 Kurtkan, **a.g.e.**, s.7.

25 Kurtkan, **a.g.e.**, s.7.

çıkarmadan oluşturdukları beraberliğe, uyuma vurgu yapmış oluyoruz.²⁶ Burada vuku bulan birlikte yaşama ve düşünmenin yanında ötekilerden de ayrılma söz konusudur. Dolayısıyla, cemaat içindekiler için bu birlikteliği olumlu kabul edersek, cemaat dışındaki oluşumlar için de karşıt alan oluşturması açısından olumsuz bir yapılaşma meydana gelmiştir diyebiliriz.

Cemaat içerisinde birlikte düşünebilme, geleceği birlikte tasarlama gibi ortak noktalar ön plana çıksa da yine de, hemen her cemaatta insanların mevki bakımından farklı oldukları kabul edilmekte ve kişisel statü farklılaşmasının varlığı benimsenmektedir.²⁷ Bir bütünlük görünümü arz eden cemaat içerisinde de bireylere ait “ben hissiyatı” olduğundan kişiliğin tamamen yok olduğunu da söylemek mümkün değildir.²⁸ Ancak, bireylerin bir araya gelince hissettikleri, kişisel düşüncelerinden farklı olacaktır. Zira toplu hale gelmiş olan insanlar, bir tür “kolektif şuur”u paylaşırlar ve bu noktada birbirlerine benzemiş olurlar.²⁹

Yukarıda da değinildiği gibi, bütünüyle kendi kendine yetebilen bir cemaat bugün için mümkün değildir. Bu ancak, ilkel topluluklar için geçerli olabilir. Modern dünyada buna benzer denemelerde bulunanlardan, diğer milletlerinkinden tamamen farklı bir ekonomik, politik vb. yapı oluşturmaya çalışmış olan Rusya’yı örnek verebiliriz. Bugünkü duruma baktığımızda, özellikle söz konusu ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal açmazların nedenlerinden belki de en büyük paya sahip olanı, bu korumacı yapıyı katı bir şekilde uygulamış olmasıdır.

Cemaatsel oluşumun bekasını tehlikeye sokabilecek etken olarak kitle iletişim araçları, teknolojik gelişmeler, ideolojik ve siyasi oluşumlar, bir ülkenin sanat ve bilimsel geleneği sayılabilir. Bu etkenlerden özellikle teknolojik alanda ortaya çıkanlar, ilk bakışta kültürel değerden yoksun gibi gözükmeyle birlikte, zamanla ihraç edilen ülkeye kullanım kültürünü de taşıyabildiği görülmüştür. Yine de, hiçbir millet söz konusu cemaat yapısını koruma adına bile olsa, bu gelişmelerden (sonraları olumsuz etki yapabilecek dahi olsa) kendisini uzak tutamamakta, er ya da geç iç ve dış baskılara göğüs geremeyerek bir anlamda kuşatılmaktadır. Özellikle globalleşmenin hiçbir ülkeyi dışarıda bırakmayacak genişlikte meydana gelmesi, olumlu ya da olumsuz yönleriyle yapısal bir benzeşmeyi ortaya çıkarmaktadır.

26 Ali Şeriatî, **Ümmet ve İmamet**, Fecr yay., Ankara 1990, s.43-44.

27 Richard S. Crutchfield-David Krech, **Cemiyet İçinde Fert**, (çev.: Prof.Dr. Mümtaz Turhan), Milli Eğitim Basımevi, 2. baskı, İstanbul 1983, s.63.

28 Kurtkan, **Din Sosyolojisi**, s.97.

29 Gustave Le Bon, **Kitleler Psikolojisi**, (Yayına haz.: Yunus Ender), Hayat yay., I. Baskı, İstanbul 1997, s.23.

Cemaatin, millet ve belki de dünya çapında bir tarihî seyir izleyebileceğini söyleyebiliriz. Yine de, küçük cemaatlerin hiçbir zaman yokluğundan bahsetmek mümkün olmayacaktır. Söz konusu gelişme seyri, millet ya da devletin, köy ya da mahalenin varlığını ortadan kaldırmaz. İnsanlar, her dönemde büyük cemaat çevrelerine muhtaç oldukları kadar küçüklerine de ihtiyaç duyarlar. Büyük cemaat içerisinde istikrarı, ekonomiyi, girişimciliği, daha zengin ve hareketli bir kültürel yapının parçası olmayı idrak ederken, daha küçük cemaat de bize daha sıcak ve samimi ilişkiler ağı sunar. Büyük cemaat bizlere barış, vatanperverlik, bazen savaş, bir takım teknik araçlar gibi geniş imkanlar manzumesi sunarken, küçük bir cemaat de dost ve dostluklar, yüz yüze ilişkiler ve rekabet, bu ilişkilerin rahatça yaşanabileceği bir fiziksel ortam sağlar. Hayatın ahenkli devamı için her ikisine de ihtiyaç vardır.³⁰

Aynı anda hem büyük bir cemiyet ya da cemaatin üyesi olarak, hem de küçük bir cemaatin içerisinde yer almanın getirdiği bir takım kazanımlar vardır. Bunun açık örneğini göçmenlerin yaşam tarzında somut bir şekilde görmemiz mümkündür. Göçmenlerin büyük kentlerdeki “tabii bölgeler”de veya köylerde oluşturdukları birçok “koloniler”, kaynaşma sürecinde önemli işlev görürler. Birbirinden haberdar bir şekilde yaşamayla geleneksel yaşam tarzının birçok özelliklerinin muhafazası ve yarı özgür bir cemaatin ortaya çıkışı, göçmenin kendisiyle aynı durumda olan insanlarla birlikte bir kimliğin farkına varmaları, dolayısıyla yaşadığı geniş alanda bir güven duyma ihtiyacının karşılanması sağlanmış olur. Bu şekilde, göçmen bireyin yeni şartlara uyumu kolaylaşmış olur.³¹ Hemşehrilik ilişkilerinin ne kadar güçlü olduğunu, büyük kentlerimizde yaşayan göçmenler arasında, ya da daha açık bir şekilde yurt dışında çalışan işçilerimizin münasebetlerinde açık bir şekilde görmek mümkündür.

Tönnies’e göre tarihi seyir bakımından cemaatin cemiyete önceliği vardır. Aile ve aşiretler gibi tabii zümreleşmeler, bireyin içine doğduğu ve ilk tecrübe ettiği sosyal çevrelerdir. Ancak, çeşitli nedenlerden ötürü insanlar, daha geniş zümreleşmelerin içerisinde yer almayı arzu etmiş ve cemaat hayatından cemiyete doğru bir değişim süreci yaşamıştır. Kültürel yapı da, küçük ve bölgesel kazanımlardan medeniyet hayatına doğru bir geçiş yapmıştır.³²

30 MacIver-Page, a.g.e., s.26.

31 MacIver-Page, a.g.e., s.186-187.

32 Sorokin, a.g.e., s.60.

Daha önce bir cemaat olmadıkları halde birtakım etkenler sayesinde insanların cemaati meydana getirmesi mümkündür. Bir ülkede veya bir cemiyette, zümre içerisindeki sık görüşmeler, kader birliği, gelecekle ilgili arzuların aynılığı nedeniyle ortak inanç duygusu gelişir ve cemaatleşme sağlanmış olabilir. Geçmiş cemiyetler içerisinde bile küçük cemaat örneklerini görmek mümkündür. Bunun en iyi örneklerini dini cemaatlerde görebiliriz.³³ Temel saik olarak dinin her türlü değeri, cemaatleşmenin birer unsuru olarak işlev üstlenecektir. Ayrıca bu yeni cemaatleşme türü, cemiyet öncesi cemaatleşme şeklinden oldukça farklı olacaktır. Özellikle cemaat üyelerinin hürriyeti gündeme gelecek ve bu hürriyetlerin kullanımıyla varılan bir uzlaşma, bir anlamda cemaatin önemli unsuru olacaktır.³⁴ Bu yapılaşmanın, cemaatin oluşum şekli ve genel karakterlerinin görünümünü de etkileyeceği muhakkaktır.

Sonradan meydana gelen cemaatleşme yapısının, cemaatleşmenin ilk şekilleriyle benzeşmeyen yönlerinin bulunacağını her zaman hatırd tutmak durumundayız. Modern hayat tarzı, bir takım sosyal teşekkülleri etkileyen unsurları beraberinde taşımaktadır. Günümüzde derneklerin ve çeşitli vakıfların da birer “**ideoloji cemaati**”³⁵ olarak fonksiyon icra ettiğini söyleyebiliriz. Hatta dil ve ülkü birliği gibi kültürel bütünlüğü sağlayıcı unsurlara sahip bir millet bile cemaat yaşantısına benzer bir görünüm içerisinde olabilir ve bunun için millete “büyümüş bir cemaat”³⁶ denilebilir. Zira, günümüzde devletten bahsederken, cemaatte ya da insanda bulunabilecek “şeref”, “haysiyet” vb. gibi birtakım vasıflar karmaşık bir organizasyon olan devlete atfedilebilmekte ve cemaate benzer bir yapı kastedilebilmektedir.³⁷

3. Din ve Cemaat

Toplumsal olayların şekillenişinde bireysel ve sosyal tecrübelerin her biri, o oluşuma belirli oranlarda etki ve katkıda bulunurlar. İnsanların hayatının önemli bir bölümünde varlığını hissettiren din de bunda belirli bir hisseye sahiptir. Dolayısıyla din ile cemaat ve cemiyet arasındaki ilişki üzerinde dururken, dini yaşantının görünümü içinde yer alan cemaatçi ve bütünleştirici yapının dinin aslından kaynaklanan

33 Yümnü Sezen, **Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yay., İstanbul 1990, s.19.

34 Sezen, **a.g.e.**, s.19.

35 Kurtkan, **a.g.e.**, s.92-93, 266-267.

36 Taplamacıoğlu, **a.g.e.**, s.24-25.

37 Bkz.: Ali Yaşar Sarıbay, **Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam**, İletişim yay., 2. baskı, İstanbul 1995, s.158-159.

bir yapı mı, yoksa sonradan meydana gelen “arızî” bir durum mu olduğunu tespit etmemiz gerekir.³⁸ Hem toplumun yapısını, hem de dinin toplumdaki görünümünü anlamak için din ve toplumun birbirlerine olan etkilerini doğru kavrama gereği vardır.³⁹ Olumlu ya da olumsuz olarak niteleyeceğimiz karşılıklı etkinin nereye ait olduğunu tespit açısından bunu yapmak zorunlu gibi gözüküyor. Ayrıca, öncelikle bireyi, sonra küçük grupları (cemaatçik), daha sonra da bütün cemiyeti hedef alan dinin birleştirici yapısının, her zaman bütüncü bir sosyal çevre oluşturup oluşturmadığının cevabını tartışacağız.

a) Dinin birleştirici fonksiyonu ve cemaatin meydana gelmesi

İnsanların sahip olduğu her türlü inanç, onların kurumlarına, sosyal ilişkilerine, üretimlerine vb. hayatın bütün alanına etkide bulunur.⁴⁰ İnançlar öncce bireysel bazda kendisini gösterir ancak, asıl boyutu o inancı paylaşan insanların meydana getirdiği kurumlarda daha açık bir şekilde gözlenebilir. Nitekim, tarihte yer almış her medeniyet, belirli bir mü'minler zümresinin taşıdığı inancın rengini yansıtmaktadır.

Dinin taşıdığı unsurlar, toplumsal bir yapının meydana gelmesine doğrudan etki yaparlar. Hatta bizzat bu unsurlar böyle bir oluşumu meydana getirirler.⁴¹ Her din, bireylerin ruhuna sirayet ettikten sonra, kendisine daha rahat bir yaşama alanı oluşturacak bir topluluk meydana getirmek ister. Din bunu sağlayacak yapıyı da beraberinde getirir.⁴² Böylece din, bireyle elde edemediği gücü inananlar cemaati aracılığı ile kazanmış olur.

Cemaatten bahsettiğimiz zaman, aslında aynı zamanda dinsel bir boyuttan da bahsetmiş oluyoruz. Zira, cemaat ruhunun Tanrıya kadar ulaşan bir yönü vardır.⁴³ İnsanlara, bir araya geldikleri zaman kendi çıkarlarını terk ettirip cemaatin menfaatine yönelmesini sağlayan güçlü bir etkenin olması gerekir. Bunu da bizzat din sağlamaktadır.

M. Weber'e göre hemen hemen bütün büyük dinlerde görülebilen bir değişim süreci vardır: Öncelikle birey olarak dini getiren Peygamber etrafına toplanılarak

38 Johaim Wach, **Din Sosyolojisi**, (çev.: Prof.Dr. Ünver Günay), Erciyes Üniversitesi yay, Kayseri 1990, s.28.

39 Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan yay., İstanbul 1998, s.214.

40 Le Bon, **a.g.e.**, s.128-129.

41 Raymond Aron, **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**, (çev.: Korkmaz Alemdar), Bilgi yay., 2. baskı, İstanbul 1989, s.81.

42 Ünver Günay, **Din Sosyolojisi Dersleri**, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1993, s.181.

43 Nurettin Topçu, **Yarınki Türkiye**, Dergah yay., 4. baskı, İstanbul 1997, s.303.

tamamıyla içsel bir katılım sağlar. Ancak, dine girme ve onu algılama zamanla bu şekliyle kalmaz, dine girmek, aynı zamanda belirli bir müesseseye dahil olmak anlamına gelir. Böylece bir kilise ya da bir cami merkezli dinî cemaat ortaya çıkmış olur. Bu yolla nüfuz kazanmış olan din, diğer kurumlarla da bir takım ilişkiler geliştirmeye başlar. Dolayısıyla, bir dine mensup olmak, sadece inanç bazında bir mensubiyet olmaktan öte, bir takım hukuki ve ahlaki bağlarla örülmüş bir organizasyona dahil olmak anlamına gelir.⁴⁴

Din, mü'mine ve sonra da inananlar grubuna bir takım haklar ve yükümlülükler getirir. Bunu yaparken, öncelikle mensuplarının dünya ve olaylar hakkındaki bakış açılarını belirlemek ister. Örneğin din, “**kutsal ve kutsaldışı**” alanı kesinleştirecek olaylar karşısındaki tutumu netleştirir. Bu, değer yargısının oluşumu demektir ki, bizzat dini tecrübe burada devrededir.⁴⁵ Dünyanın tamamını belirli bir sistem içerisinde ilgi alanında bulunduran din, bu dünyanın, insanlar için anlamlı bir varlık olmasını sağlamaya çalışır.⁴⁶ Böyle bir anlamlandırmayı yapamayan insan için, içinde yaşadığı evrende anlamsız sonsuz sayıda nesne ve oluş vardır ve bunların başında da, bilinmeyen öncesi ve sonrasıyla kendi varlığı gelir.

Aynı inanç ve menfaatlere sahip olmanın insanları birleştirici bir rol oynadığını biliyoruz.⁴⁷ En küçüğünden en büyüğüne toplumsal organizasyonlarda birlikteliği sağlayacak bir faktöre ihtiyaç duyulur. İşte din, mensuplarının tamamının sahip olmasını istediği bir takım inanç ve tutumlar vaz ederek bu bütünlüğü sağlamaya çalışır.⁴⁸ Dinin getirdiği inanç ve ritüellerin, inananlar üzerinde onları birlikte tutmaya yönelik baskıları vardır. Bu baskı, o grubun dışı karşı korunma ve yayılma isteğiyle de kendini gösterir ki, bu da yine önemli bir birleştirici işlev görür.⁴⁹

Din, sistem olarak sosyal yaşantıya belirli bir düzen getirmek ister. Hatta toplumsal düzeni bizzat din kurmuştur da denilebilir.⁵⁰ Din her türlü kaos ve karmaşa-

44 Freyer, a.g.e., s.193.

45 Mircae Eliade, **Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu**, (çev.: Prof.Dr. Mehmet Aydın), Din Bilimleri yay., 2. baskı, Konya 1995, s.49.

46 Peter L. Berger, **Dinin Sosyal Gerçekliği**, (çev.: Ali Coşkun), İnsan yay. İstanbul 1993, s.59; Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İletişim yay., 4. baskı, İstanbul 1990, s.25, 40; Necdet Subaşı, **Türk Aydınımın Din Anlayışı**, Yapı Kredi yay., İstanbul 1995, s.214-215; Yılmaz Özakpınar, **İslam Medeniyeti ve Türk Kültürü**, Kubbealtı neşriyat, 1. baskı, İstanbul 1997, s.42.

47 Kurtkan, **Genel Sosyoloji**, s.25.

48 Aron, a.g.e., s.81.

49 Wach, a.g.e., s.41.

50 Aron, a.g.e., s.81.

nın prensip olarak karşısındadır.⁵¹ Dindar insanın da cemaat ya da cemiyet düzenini bozacak her türlü davranıştan genellikle uzak kalacağı düşünülmektedir.⁵² Bu muhafazakar tutum, cemaat içindeki birlikteliğin din tarafından güçlendirilmesi anlamına gelmektedir.

Aynı dine mensup insanların oluşturduğu millet içerisinde arzulanan ahengin gerçekleşmesinde dinin şüphesiz önemli bir yeri vardır.⁵³ Cemaat yapısında bu etkinin yoğunluğu fazla iken, millet gibi cemiyet organizasyonlarında da küçümsenemeyecek derecededir.⁵⁴ Özellikle yöneticilerin bu konudaki tecrübe ve öngörülerini hem “toplumsal barış”ın sağlanması, hem de oluşan ortak değerlerin muhafazası açısından son derece önemlidir.

1. İnançların cemaat oluşturma fonksiyonu: Dinî inançlar, kişinin seçmiş olduğu ya da içine doğduğu dinî anlayışın teorik anlamda kabul edilmesi gereken yönleridir. Aynı dine mensup olan insanlar arasında samimi ilişkiler sağlanmış olur. Bu ilişkiler zamanla insanları daha yakın, dostane münasebetler kurmaya da zorlar.⁵⁵ Psikolojik bakımdan da din, mensuplarında ortak değerlere inanmanın sağladığı bir vicdan oluşturur.⁵⁶ Böylece din, arzuladığı cemaatin hareket alanını, getirdiği inanç esaslarıyla kuramsal olarak, husule getirdiği ortak vicdanla da psikolojik bakımdan belirlemiştir. Sonradan meydana gelen ve o cemaatin kültürel seviyesi ile doğrudan alakalı olan din anlayışı, bazen kaynağını bulduğu kuramsal yapıdan farklılık gösterebilir. Ancak, bu konu, başka bir çalışmanın konusu olacak kadar geniş olduğundan burada daha fazla değinilmeyecektir.

Her din, belirli bir inanç manzumesine sahiptir. Dinler, hedeflerine ulaşırken inananları arasında kuvvetli bir yakınlık sağlayan bu “**teorik anlatım**”a ortak sahip olmanın getirdiği bir “**ortak değer**” meydana getirir ki bu, bireyler arasında küçümsenemeyecek bir bağ kurulmasını sağlar.⁵⁷

2. İbadetlerin cemaat oluşturma fonksiyonu: İnsanların toplu olarak yaptıkları ibadetler ve diğer dinî faaliyetler, dıştan bakıldığında anlaşılacak kadar et-

51 L. Berger, **a.g.e.**, s.73.

52 Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 1993, s.118.

53 Günay, **a.g.e.**, s.202.

54 Bkz.: Ünver Günay, “*Modern Sanayi Toplumlarında Din I*”, **Erciyes. Üniv.İla. Fak. Der.** sayı: 3, Kayseri 1986, s.81.

55 Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir?**, (çev.: Doç.Dr. Nilgün Çelebi), Toplum yay., Konya 1994, s.70.

56 Hökelekli, **a.g.e.**, s.85.

57 Günay, **Din Sosyolojisi Dersleri**, s.169.

kili bir birleştirme, kaynaştırma etkisine sahiptirler.⁵⁸ Aynı ritüelleri yerine getiren topluluk üyeleri, birbirlerini anlamaya, sevmeye daha da ötesi sahip olduklarını paylaşmaya doğru bir yol aralayacak psikolojik yakınlık hissederler. Bu yakınlık geliştikçe hayatın dînî olmayan yönlerinde de (ticaret vb.) birtakım ilişkiler ve karşılıklı sevgiye dayalı imtiyazlar elde edilmiş olur.

İbadetler, aynı tecrübeyi yaşayanlar olmaları hasebiyle dînî zümre içerisinde birleştirici bir görev ifa ederek bencilliği engeller.⁵⁹ Günlük yaşantıda insanların birlik-teliklerini engelleyen en önemli faktör bencilliktir. Dinin getirdiği birtakım vaatler, inanç ve ibadetler, salt bir bakışla insanların zararına gözüken başkalarına yardım etme vb. fedakârlıkları anlamlı kılar.

Dînî inancın canlılığını ve etkisini koruması büyük oranda ibadetlere bağlıdır.⁶⁰ Dînî ritüelleri yerine getirmek için bir araya gelen insanlar, hem psikolojik olarak dînî inancın yenilenmesini tecrübe ederler, hem de konuyla ilgili ikincil derecelerde kalan, canlılığını kaybeden konuları yeniden öğrenmiş olurlar. Çünkü, inanç ve ibadet konularındaki eksik bilgilerin fark edilme şansı, değişik seviyelerde bilgi düzeyine sahip olan cemaat içerisinde daha kolay görülebilmektedir.

G.H.Mead'a göre ibadetlerin birleştirici gücü 'esrarengiz' bir nitelik taşır. Dolayısıyla onu aklileştirmek mümkün değildir.⁶¹ İçsel inanış ve hislerin dışsal bir bakışla tamamen anlaşılması da mümkün olmamaktadır. Aynı ibadet pratiğini paylaşan insanlar, doğal olarak birbirlerini daha iyi anlayabilirler.

Sonuç olarak, hem inancın, hem de ibadetin insanları birleştirici rolünün bulunduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Genel olarak dinlerde, dinin "teorik yönü" ile "pratik yönü" ayrı ayrı incelenebilse de dînî bütünlük açısından ikisi birbirinden tam olarak ayrılamaz. Ayrıca, bireyler ve cemaatler üzerinde yaptıkları etkiler bakımından da bütüncül bir bakış tarzı, daha doğru bilgilere ulaşmamıza yardımcı olacaktır.

b) Dinin Ayrıştırıcı Fonksiyonu

Yukarıda örneklerini verdiğimiz din ve onun oluşturduğu kurumlar, insanları birleştirme rolü yanında bazen ve daha keskin olarak ayrıştırıcı, çatıştırıcı bir işlevle de karşımıza çıkabilmektedir.⁶² Bu ayrıştırıcı yön, hayatın her yanında kendini his-

58 Taplamacıoğlu, a.g.e., s.199.

59 Wach, a.g.e., s.45.

60 Günay, a.g.e., s.177.

61 G. H. Mead, **Mind, Self and Society**, s. 296. (Aktaran: J. Wach, a.g.e., s.46.)

62 Wach, a.g.e., s.42.

settirebilir. Ekonomik açıdan; aynı dine inananların alacakları eşyada dindaşı olan satıcıyı tercih ettiği gözlenmektedir. Komşuluk, arkadaşlık vb. sosyal ilişkilerde de insanların mensup oldukları din ya da dinî cemaat belirleyici olmakta, ötekine karşı bir cephe oluşturmaktadır.

İçerisinde birden fazla dinin yaşandığı cemiyetlerde her bir din, kendi mensupları arasında önemli bir kaynaşma aracı olurken, diğer dine, mezhebe ya da dinî cemaate mensuplara karşı bir cepheleşmeyi de beraberinde getirmektedir. Aynı şekilde, inanılan esaslar ne olursa olsun, yanında inananları da bulunduracaktır. Böyle bir cemiyette de dinin ayrıştırıcı, hatta çatıştırıcı rolü öne çıkmaktadır.⁶³

Cemaat yaşantısını benimsemiş ve aynı dine mensup insanlar arasında da, bir takım dinî anlayış farklılıklarının, genel olarak din esaslarının amaçlamadığı şekilde ayrıştırıcı fonksiyon icra edebildiğini görebiliyoruz. Kapalı cemaat yapısını ayakta tutan “**biz**” duygusu, beraberinde “**siz**” ya da “**onlar**” diyebileceği bir zümreyi de algılamaktadır. Aynı dinden doğmuş mezhep ya da cemaat mensuplarının birbirleriyle çatışmalarını başka türlü izah etmemiz mümkün görünmemektedir.⁶⁴ Tarih, bu konuda birçok kanlı mezhep kavgalarını kaydetmektedir. Günümüzde de bu tür anlaşmazlıkların varlığı hem Hristiyan dünyasında, hem de İslam aleminde sık sık gündeme gelmektedir.

Cemaat üyeleri arasında var olan dayanışma duygusu, kendilerinden olmayan insanları ya da zümreyi iki türlü hedef alır: Ya onları tamamen dışlayarak, çatışmacı bir bakış açısıyla yaklaşır ki, bunun sonuçları tahmin edilemeyen boyutlara da ulaşabilir. Ya da onları kazanılmaya namzet adaylar olarak görür⁶⁵ ki bu da daha yumuşak bir tavır sergilemesine sebep olabilmektedir. İdeoloji ve dinî cemaat mensuplarında bu tavır görmek mümkündür. Dinlerin “tebliğ” ya da “misyonerlik” faaliyetleri bu amaca yönelik olarak yürütülmektedir.

c. Dinî Cemaatin Sona Ermesi

Sosyal ilişkilerin hiçbiri, “hiçbir şeyin değişmez olmadığı” genel kuralından bağımsız düşünülemez. İnsanlar, onların oluşturdukları kurumlar, etkiledikleri ve etkilendikleri her türlü unsur, bir takım etkenlerle değişime uğramaktadırlar. Tabiidir ki, insanların hayatında başından sonuna kadar önemli bir yere sahip olan din ve

63 Taplamacıoğlu, a.g.e., s.52.

64 Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, s.300-302.

65 Joachim Wach, “*Toplumun Sırf Dinî Teşkilatlanması*”, (çev.: M. Rami Ayas), A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, C.XIX., A.Ü. Basımevi, Ankara 1973, s.177; Dinî cemaatlerin birbirlerine karşı takındıkları tavır ile ilgili bkz.: Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, s.427.

kurumları da bu değişimin içerisinde “değişen” ya da “değiştiren” olarak rol almaktadırlar. Dolayısıyla dinî cemaatlerin yapısı, yaşam süreleri vb. de bu durumdan etkilenecektir.

Din, cemaati yönlendirme ve bunun da ötesinde “ideal kültür”ü meydana getirme gücüne sahiptir. Ancak dinin yaşandığı zümrede meydana gelen değişimler dinle karşılıklı olarak etkileşim içerisinde. Zümre içerisindeki dini doğru anlama ve yaşama konusunda dinin özüne uymayan anlayışların gelişmesi, bizzat dine dayalı cemaatin dinin arzu etmediği bir noktaya gelmesine, ayrılıkların kaynağı haline gelmesine sebep teşkil edebilir.⁶⁶

G. Mensching’e göre⁶⁷ dinî cemaatlerin yozlaşması temelde üç sebebe bağlanabilir:

1. Hayat tarzının ve dinin bizzat kendisinin bozulması,
2. Cemaat içerisinde meydana gelen laikleşme,⁶⁸

3. Dinî vecibelerin karmaşık olması. Dinî cemaatin yaşadığı bu önemli değişim, dinin başardığı o bütüncül yapının bozulmasına yol açmış olur. Nihayet, yaşadığı bir takım değişimlerin sonunda dinî cemaat temelde iki şekilde sona ermektedir: Ahlakî bakımdan dejenere olarak ve katı bir dogmatik görünüme bürünerek.⁶⁹ Cemaat hayatında dindışı referansların öne çıkması, dinî cemaatin mensup olduğu dinle ilgili alışılmış dinî yapıya uymayan bir takım düşünceler, dinin inanç ve ibadetlerinin mantık ölçüsüne vurulması gibi bir takım yorum tarzları ortaya çıkmaktadır ki, bunlar da dinî cemaatin sona ermesine sebep olmaktadır. Zira, daha önce belirtildiği şekilde ibadet gibi tamamen aşkın bir varlıkla irtibatı ifade eden dinî bir olgunun aklileştirilmesi mümkün değildir, olduğu gibi muhafaza edilmesi gerekir.⁷⁰

4. İslam Dini ve Cemaat Yaşantısı

İslam dininin ne tür bir yaşantı tarzı getirdiği, zamanla ne gibi değişimler yaşadığı gibi konuları incelerken, söz konusu dinin geldiği ortamda nasıl bir sosyal yaşantı tarzını hazır bulduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bilindiği gibi İslam’ın geldiği dönem-

66 Kurtkan, **a.g.e.**, s.315.

67 Gustav Mensching, **Dinî Sosyoloji**, (çev.: Prof.Dr. Mehmet Aydın), Tekin kitabevi, Konya 1994, s.270.

68 Laiklik kavramıyla burada siyasi bir anlam değil, dinî değer ölçülerinin kaldırılması kastedilmektedir. Bkz.: Mensching, **a.g.e.**, s.267.

69 Mensching, **a.g.e.**, s.266.

70 Wach, **Din Sosyolojisi**, s.46.

de Araplar soya dayalı bir cemaat yaşam tarzı sürdürüyorlardı.⁷¹ Yeni gelen dinin esasları, yeni bir cemaatleşme tarzını da beraberinde getirdi, ancak eskisini oluşturan unsurlarla ortak yanları vardı ve bunlarla bir süre beraberce yaşadı.⁷² Önceden çok güçlü olan kabile asabiyeti bir süre daha Müslümanların yaşadığı şehirde de dayanışma unsuru olarak varlığını sürdürmüştür. Nihayet, medenî yerleşme tarzının benimsenmesiyle şehir hayatına yönelik kavramlar da o toplumda görülmeye başlamıştır.⁷³ Zamanla, dinin öngördüğü tetrîcî şekilde, İslamî bir sosyal yaşam tarzı ortaya çıkmaya başladı. Bugün o yaşam tarzını açık bir şekilde ortaya koymak için ilk dönemin iyi anlaşılması gerekmektedir.⁷⁴

Kur'an'da, olumlu ya da olumsuz anlamda cemaat kavramını ifade edebilecek *hizb*, *ferîk*, *fevc*, *taife*, *şia* gibi kavramlar geçmekte ve bunların ifade ettikleri anlamlar kullanıldıkları döneme göre değişiklik arz etmektedir.⁷⁵ Her şeyden önce Kur'an, sosyal dayanışmanın teşekkülü için sağlam karakterli bir ilişkiler ağı kurmak istemektedir. Kendisine göre ideal bir cemiyeti oluşturmanın öncülü manevî esaslara dayanma gereğidir.⁷⁶

Sağlıklı bir sosyal yapının oluşması için İslam, önce ferde hitabetmekte, tekinden çoğula doğru bir muhatap zümresini hedef almaktadır.⁷⁷ Sağlam bir "ferdiyet" in oluşmadığı yerde uyum içerisinde varlığını devam ettiren bir cemaat ya da cemiyetin varlığından söz edilemez. Bunun için öncelikle İslam, sağlam karakterli bir fert oluşturmak istemektedir.⁷⁸ Aynı zamanda İslam, "tevhid" esasının gereği olarak küçük cemaatleri benimsemektedir, çünkü aslanan büyük cemaat olma özelliğini muhafaza etmektedir.⁷⁹

71 Toshihiko Izutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, (çev.: Prof.Dr. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, (tarihsiz), s.97.

72 Yünni.Sezen, **a.g.e.**, s.20.

73 Rıdvan Seyyid, **İslamda Cemaatler Kavramı**, Endülüş yay., (çev.: Mehmet Can), İstanbul 1991, s.86.

74 Ekber S. Ahmed, **İslam ve Antropoloji**, (çev.: Bedri Gencer), İnsan Yay., İstanbul 1995, s.119-120.

75 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Seyyid, **a.g.e.**, s.23-41.

76 Muhammed Ebu Zehra, **İslam'da Sosyal Dayanışma**, (çev.:E. Rubi Fiğlalı-Osman Eskici-oğlu), Yağmur yay., 3. baskı, İstanbul 1981, s.47.

77 Jean Paul Charnay, **Sociologie Religieuse de l'İslam**, Paris 1958, s.120. (Aktaran: Yünni Sezen, **İslam Sosyolojisine Giriş**, Turan Kültür Vakfı yay., İstanbul 1994, s.76.)

78 Kurtkan, **a.g.e.**, s.84.

79 Kurtkan, **a.g.e.**, s.288-289.

Tevhid esası, Müslümanlar arasında ortak noktaların öne çıkarak “dinî ve sosyo-kültürel bütünleşmenin” oluşmasını sağlamaktadır.⁸⁰ Aynı “Aşkın Varlığa” inanamayı gerektiren esaslar⁸¹ insanlarda, onların beşerî münasebetlerle kuramayacakları oranda kapsamlı ve sihirli bir “**ortak hissediş**” meydana getirmektedir. Kur’an, “inanlar” arasındaki ilişkiyi o derece ileriye götürmektedir ki, beşerî yakınlıkların en kuvvetlisi olan aile bağı ile, kardeşlik bağı ile müşahhas hale getirerek durumu somut bir şekilde ortaya koymaktadır.⁸²

Dindaşlığın sağladığı birlik-beraberliğin devamlılığının şartlarını inananlara gösteren Kur’an⁸³, sorunların aşılmasında kullanılabilecek ipuçlarını da bildirmiştir.⁸⁴ Zamanla, Kur’an’ın öz olarak bildirdiği hükümler, farklı seviyede kültüre sahip olan Müslümanlar tarafından çeşitli şekiller almıştır. Bir topluluğun genel yapısını anlarken, birlikteliği sağlayan önemli etken olan İlahî mesaj ile birlikte o grup içerisinde oluşmuş anlayış tarzının da önemli bir etken olduğunu unutmamamız gerekmektedir. Bu da şüphesiz o grubun üyeleri tarafından ortaya konulmaktadır.⁸⁵ Bir anlamda topluluk üyeleri, aynı özden farklı bilgi ve kültür seviyesi nedeniyle değişik kurumlar, hatta medeniyetler kurabilmektedirler. Tarih, Müslümanların oluşturduğu kurum ve medeniyetlerin, zaman ve mekan başta olmak üzere birçok etkene dayalı farklılıklarını gözler önüne sermektedir.

İnsanlara bakışında ırk, soy, sosyal sınıf gibi ayırıcı vasıfları devre dışı bırakan İslam, üstünlüğün ancak Allah’a yakınlıkta olabileceğini belirtmiştir.⁸⁶ Bu yönüyle İslam dininin oluşturduğu “yaygın” bir toplum tarzı göze çarpmaktadır.⁸⁷ Böylece sosyal bütünleşmenin temelini dine dayandıran İslam, hedeflediği oluşumu bozacak her türlü “fırkalaşma”yı da yasaklamıştır.⁸⁸

Başlangıçta Peygamberin kişiliğiyle müşahhas hale gelen İslam prensipleri, yapılan tebliğle beraber İslam cemaatinin ortak değerleri haline gelmiştir.⁸⁹ Cemaatin büyümesi, daha kapsamlı bir yapılanmayı ve anlayışı da beraberinde getirmiştir:

80 Günay, “*Din ve Sosyal Bütünleşme*”, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı:6, Kayseri 1989, s.7.

81 **Al-i İmran: 2, 3, 6, 18; Nisa: 116; En’am: 56; Hud: 26, 84; Enbiya: 22, 25 vd.**

82 **Hucurat: 10; Al-i İmran: 103.**

83 **Enfal: 46; Hucurat: 10.**

84 **Al-i İmran: 104.**

85 Taplamacıoğlu, a.g.e., s.196.

86 **Hucurat: 13.**

87 Mardin, a.g.e., s.59.

88 Seyyid, a.g.e., s.38.

89 Günay, **Din Sosyolojisi Dersleri**, s.164.

Ümmet bilinci. Ümmet denildiği zaman, kişilerin ekonomik, sınıfsal ve etnik bütün farklılıklarının bir potada eritildiği bir oluşumu görmekteyiz.⁹⁰

İslam dininin, ferdiyeti geliştirme hususu kadar bir inananlar cemaati oluşturmak istediğini de bütün emirlerinde görmek mümkündür.⁹¹ Allah ile inananların irtibatlarında bile kolektif bir şekil istenmektedir. İstenilen bu oluşumun meydana gelmesi için öncelikle o “şuur” a vakıf olmak gerekmektedir. Bu şuur elde edildikten sonra tek bir ruhla hareket edebilen, yazılı olmayan bir sosyal ahide (misak) dayanan bir sosyal organizasyondan bahsedebiliriz. İslam’ın öngördüğü kardeşlik, yardımseverlik, ahlaklılık vb. vasıfların ortaya çıkması, inananların da gücünü aşan bir “birlik şuurunu”nu oluşturacaktır.

Devlet kademesindeki en yüksek yönetici ile sıradan bir vatandaşı omuz omuza aynı safta toplayan namaz, farklı statülerde olmalarına rağmen onları aynı tür basit elbiseyle, aynı duygularla bir araya getiren hac⁹², açlığın, yoksulluğun ne demek olduğunu fiilen tattıran oruç, ekonomik yardımda bulunmanın verdiği dayanışma ruhunu oluşturan zekat⁹³, birer ibadet olmaları yanında oluşturdukları cemaat ve ümmet ruhuyla sosyal dayanışma, sosyal denge ve sosyal güvenliğin ortaya çıkmasında önemli katkılar sağlamaktadırlar.

Dinî cemaatleşmenin günümüzdeki örneklerine baktığımızda, bazı yönleriyle hala İslam’ın öngördüğü birlik şuurunu sağlayan bir ilişkiler ağını görmemiz mümkündür. Ülkemizde yaşanan hızlı sosyo-ekonomik değişim ve getirdiği güvensiz ortam, özellikle kentlerde tarikat ve cemaatlerin canlı olarak devrede olmasına yol açmıştır. Bir sosyal güvenlik mekanizması olarak işlev gören bu oluşumlar⁹⁴, kentteki “yalnız insan” a hazır bir sosyal ilişkiler ağı sunmaktadır. Üyelerini sosyalleştirici fonksiyona sahip olan cemaatler⁹⁵, modern kent hayatındaki bozulmayı reddeden ve en azından kendi üyeleri arasında uygun ilişkiler vaadinde bulunarak popülist bir yaklaşım içine girmişlerdir.⁹⁶

90 Mardin, a.g.e., s.75 ; L. Gardet, **La Cite Musulmane**, Paris, Vrin, 1954. (Aktaran: Mardin, a.g.e., s.57-58)

91 Muhammed Hamidullah, **İslama Giriş**, (çev.: Kemal Kuşcu), Nur yay., 2. baskı, Ankara 1965, s.71.

92 Psiko-sosyal bir değerlendirme için Bkz.: Ali Şeriatî, **Hacc**, (çev.: Fatih Selim), Bir yay., İstanbul 1985.

93 Konuyla ilgili geniş bilgi için Bkz.: Mehmet Bayrakdar, **İslam İbadet Fenomenolojisi**, Akçağ yay., Ankara 1987.

94 Atacan, **Sosyal Değişme ve Tarikat, Cerrahiler**, s.88.

95 Tatlılıoğlu, a.g.e., s.43.

96 Sarıbay, a.g.e., s.204.

Dinî cemaatler, sosyal dayanışmaya yönelik fonksiyonlarını yurtdışına göç eden vatandaşlarımız arasında daha canlı bir tarzda devreye sokmuştur denilebilir. Üyeler arasında borç alıp-verme, işsiz olanlara iş imkanı sağlama ya da maddî yardımda bulunma gibi yardımlaşma örneklerini açıkça görmek mümkündür.⁹⁷ Modern hayatın aşırı bireyci yapısı içerisinde bir sosyal güven hissi oluşturan bu tür yardım ilişkileri bazı ülkelerde profesyonelleşerek okullaşmalar, ülke içi ve ülkelerarası ekonomik kurumlaşmalar ortaya çıkarmıştır.

Şüphesiz her türlü dinî yardımlaşma, insan hayatında önemli bir boşluğu doldurmakta ve tesanüdü sağlamaktadır. Ancak, A.Kurtkan'ın da belirttiği gibi mezhepleşmelerden ve küçük cemaatlerin "tevhid" inancına zarar verici çok parçacı yapısından kaynaklanan olumsuz bir durum da söz konusudur.⁹⁸ Bunun pratikteki örneklerini hem ülkemizde⁹⁹, hem de yukarıda bahsettiğimiz dinî cemaat oluşumları ya da üyeleri arasındaki (İslam'ın da hoş karşılamadığı) çekişmelerde ve karşılıklı husumetlerde görmek mümkündür. Arzulanan bir "orta yol" takip edilmediği zaman ifrat ve tefrit noktasına varan oluşumların faydayla birlikte sosyal barış açısından bir takım zararlar da getireceği muhakkaktır.

Sonuç

İnsanlar, doğuşlarından itibaren bir "sosyal muhit" içerisinde bulunurlar. Ferdîyetin oluşum ve şekillenişinde şüphesiz tek tek fertlerin, ama daha önemlisi söz konusu muhitin aktif belirleyici rolü vardır. Günümüze kadar bir takım zümreleşme türleri tecrübe etmiş olan insanlar, gerek bireyin gerekse o oluşumun bizzat kendisinin karakterini birçok iç-dış etkene bağlı olarak tayin etmiştir. Kişiliğin ve sosyal yapının farklı şekillendiği oluşumlardan ikisi de cemaat ve cemiyettir.

Genellikle karıştırılan ve bazen de yanlışlıkla birbirleri yerine kullanılan "cemaat" ve "cemiyet" kavramları, sosyolojik anlamda detaylı bir şekilde ilk olarak F.Tönnies tarafından incelenmiştir. Hem cemiyetin, hem de cemaatin içinde barındırdığı fertler üzerindeki etki şekli de sosyolojik incelemeler açısından önem taşımaktadır. Bunlara yukarıda kısaca değinilmiştir. Kapsam bakımından daha geniş bir topluluğu ifade eden cemiyet, cemaatten sonra meydana gelmiştir. Ancak, günümüzde de ilk şekillerinden farklı olmak üzere "ideoloji cemaatleri" gibi farklı bir takım oluşumları da görmek mümkündür.

97 Atacan, **Kutsal Göç, Radikal İslamcı Bir Grubun Anatomisi**, s.54.

98 Bkz.: Kurtkan, **a.g.e.**, s.276-277.

99 Bkz.: Günay, **Din Sosyolojisi**, s.535.

Konuyu Din sosyolojisi açısından değerlendirirsek, ele alınan kavramların, öncelikle metodoloji açısından önemli olduğu ortaya çıkar. Zira, dinî yaşantının görünümü, cemaat ve cemiyet hayatında farklı olacaktır. Ayrıca, din tarafından önemle vurgulanan “cemaat hayatı”, bazen ferdin hürriyetini cemaat lehine elinden alabilmekte, bazen de ferde daha önce sahip olmadığı bir takım haklar taşıyabilmektedir. İnsanların, ortak olarak “kutsal” kabul ettikleri esaslara inanma, onların gerektirdiği bir takım ritüelleri birlikte tecrübe etme, kuvvetli birer sosyal bütünleşme aracı olmaktadır. İslam dininde de söz konusu bütünleşmenin örneklerini başta “tevhid” prensibinde olmak üzere, milyonlarca inananı bir araya toplayan hacda, ortak hissedışı sağlayan oruçta, birlikte namaz kılmada, zekatta vb. birçok alanda görmek mümkündür. Ancak, dinî unsurların sağladığı bu bağ, öbür taraftan da öngördüğü özellikleri taşımayan insan ve zümrelerden bariz bir şekilde farklılaşmayı da beraberinde getirecektir. Cemaatin sağladığı “biz şuuru”, doğal olarak “siz”, “onlar” ve “öteki” karşı alanını da oluşturmuş olacaktır. Ayrışmanın keskinleştiği noktalarda ilişkiler, çatışma düzeyine kadar varabilmektedir. Tarih, bu tür dinsel nitelikli çatışmaların şahididir.